

HUDI JÓZSEF

Gondol Gábor önéletírása¹

GYŰJTEMÉNYÜNK, illetve folyóiratunk az elmúlt években részben vagy egészben több olyan visszaemlékezést, emlékiratot közölt, amely Pápa város, illetve a református kollégium múltjának mélyebb megismerését szolgálta. Ezek közé tartozik Árvay Sándor², Baráth Ferenc³, Hetvényi István⁴, Kacz Lajos⁵, Payr Sándor⁶, Martonfalvai Elek⁷, Voyta Adolf⁸ visszaemlékezése, Ludvig Sámuel leírása⁹, Szuper Károly¹⁰ naplója. Gyűjteményünk kiadványsorozatában, önálló kötetben jelent meg Francsics Károly¹¹ pápai születésű borbélymester, Hunkár Antal¹² reformkori ellenzéki politikus, 1848/49-es főispán visszaemlékezése, valamint Nemes Székely János¹³ naplója.

Gondol Gábor a pápai kollégium vezetésének felkérésére kezdte el élményei megörökítését. Visszaemlékezéseit 1879. május 15-én Budán fejezte be, s még azon évben Pápára küldte. A kéziratot a főiskolai könyvtár kéziratárában helyezték el. Évtizedekig senki sem olvasta, míg aztán Borsos István főiskolai könyvtárnok felfedezte, s 1905-ben jegyzetek nélkül közzétette a Dunántúli Protestáns Lapban.¹⁴

Gondol Gábor szabálytalan karrierje a XIX. századi kisnemesi származású értelmiségi életpályák egyik lehetséges változata volt. Családja Zemplén

¹ A közlemény a PRTA kutatóprogramja keretében készült.

² ÁRVAY 2001.

³ BARÁTH 2001.

⁴ HETVÉNYI 2001.

⁵ HUDI 2008.

⁶ PAYR 2007.

⁷ MARTONFALVAY 2001.

⁸ HUDI 2001. 19.

⁹ LUDVIGH 2001.

¹⁰ SZUPER 2001.

¹¹ FRANCSICS 2001.

¹² HUNKÁR 2004.

¹³ SZÉKELY 2004.

¹⁴ Az eredeti kéziratot a könyvtári leltárkönyvek alapján nem találtuk, azt a Borsos-féle közléssel összevetni nem tudtuk. Vö. BORSOS 1905.

vármegyéből költözött a Dunántúlra. Gondol Zsigmond 1741-ben Zalacsán (Zemplén vm.) született, Sárospatakon, Miskolcon és Debrecenben tanult. 1765-től Szentgálon, 1767-ben Szentantalfán, 1768-tól Nagypiriten, 1783-tól Felsőörsön, 1796-ban Inotán volt lelkész.¹⁵

Édesapja, Gondol Dániel 1779-ben született Nagypiriten (Veszprém vm.). Debrecenben tanult, majd néhány évi tanítás után 1806-ban édesapja mellett Inotán lett káplán, majd annak visszavonulása után, 1808-ban rendes lelkész. 1816-tól Balatonkisszőlősen, majd Balatonhenyén, később Mohán lelkészkedett.¹⁶

Gondol Gábor 1824. augusztus 24-én Balatonhenyén (Zala vm.) született, ahol édesapja református lelkész volt. A henyei, a mohai, majd a szentgáli elemi népiskolában tanult, s miután édesapja 1834-ben elhunyt, a pápai református kollégiumba került. Édesanyja, Debreczeni Zsófia 1835. március 7-én a grammatista osztályba iratta be. Szociális helyzete miatt beiratási díjat nem kellett fizetnie.¹⁷ Kiváló képességű osztálytársai voltak: Csonka Károly, Gaál Péter, Halom Ádám, de ide járt ekkoriban Kerkapoly Károly, Jókai Mór, Kozma Sándor és rövid ideig Petőfi Sándor is.¹⁸ A tanárok közül Bocsor István, Tarczy Lajos, Stettner (Zádor) György volt volt rá nagy hatással.

Édesanyja Dániel bátyjával együtt a lelkészi pályára szánta, de mindkettőjük világi karriert futott be. Gondol Gábor a gimnázium és az akadémia elvégzése után, 1843-tól jogot tanult, majd a joggyakorlatot és a királyi táblai jurátusságot követően 1846 októberében ügyvédi oklevelet szerzett. 1847-ben a Magyar Királyi Helytartótanácsnál lett fogalmazó, de 1848-ban a helytartótanács megszűnt, s ő a bizonytalannak ítélt forradalmi időkben nem akart minisztériumi hivatalnok lenni, inkább Fejér megyébe költözött. Az 1850-es években bátyjánál lakott Baracskán, és ügyvédi tevékenységből, gazdálkodás-

¹⁵ THURY 1893. 651.

¹⁶ THURY 1893. 652.

¹⁷ KÖBLÖS 2006. 572.

¹⁸ Antal Gábor Kerkapoly életrajzában Gondol osztálytársaiként említi – helyesen – Gaál Pétert, Kerkapoly Károlyt, tévesen: Jókai Mórt, Kozma Sándort. Vö. ANTAL 1892. 19. – 1838/39-ben a VI. éves gimnazisták közt találjuk, osztálytársa volt többek közt Gaál Péter, Halom Ádám, Szűcs Dániel, mindhárman a legjobb tanulók közé tartoztak. Vö. KÖBLÖS 2006. 265. Az eggyel alatta járó (V. osztályos) Kerkapoly Károly a későbbiekben rokonaként egyengette Gondol karrierjét. Kerkapoly osztályába járt Balogh Gábor későbbi ügyvéd (Köveskál), Pap Dénes későbbi történész (Veszprém). 1842/43-ban az akadémiai tagozaton, a III. évesek között együtt tanult Gaál Péterrel, Kerkapoly Károllyal, Halom Ádámmal, ekkor II. éves volt Balogh Gábor, Kozma Sándor és Pap Dénes. Vö. KÖBLÖS 2006. 286–287.

ból tartotta el magát. 1860-ban Fejér vármegye első aljegyzőjévé választották. 1861-ben hivataláról lemondott, s a pápai jogakadémián a tételes jog tanára lett. Székfoglalóját 1861. november 4-én tartotta. 1869-ban Kerkapoly Károly hívására a honvédelmi minisztériumban lett államtitkár, 1872-től osztálytanácsosi beosztásban dolgozott. 1886-ban nyugdíjazták, ebből az alkalomból miniszteri tanácsosi címmel tüntették ki.¹⁹ Nyugdíjas éveit Fejér vármegyei birtokán, Iváncsán töltötte. 1904. december 24-én, karácsony előestéjén a faluban tartott örömmünnepen, amikor a szokásokhoz híven ostordurrogatással és lövöldözéssel köszöntötték az ünnepet, egy ismeretlen tettes sörétes puskával agyonlőtte. Temetésére 1904. december 28-án került sor Iváncsán.

Gondol Gábor puritán életet élt. A takarékoságot nem vitte túlzásba, hosszú hivatali pályája során mégis komoly vagyont halmozott fel, melyet – családja nem lévén – a pápai főiskolára hagyott. Már a halála után szárnyra kapott a hír, hogy 100 ezer koronánál többet érő, 385 magyar hold kiterjedésű iváncsai birtokát a pápai főiskolára hagyta, unokaöccsének csak a haszonélvezetet biztosította.²⁰ A hagyatéki tárgyalására 1905. április 16-án, Szili János dunaadonyi közjegyző irodájában került sor, ahol a főiskolát Antal Gábor püspök és Barthalos István ügyész képviselte. Az eljárás során kiderült, hogy hagyatékának értéke 160 ezer koronára rúg.²¹ A főiskola tulajdonjogát a járásbíróság 3130/1905. (július 12.) számú végzése alapján jegyezték be. A tanintézet 1905. november 23-án kért és kapott hiteles telekkönyvi másolatokat az örökölt ingatlanokról.²² Ezzel a hagyatékkal Gondol a pápai református kollégium legnagyobb jótévedője lett.

Emlékét a főiskola méltóképpen ápolta. Az 1905. augusztus 20-án délelőtt félt tízkor kezdődő, Csizmadia Lajos főiskola igazgató által tartott istentisztelet után Antal Gábor püspök avatta fel Iváncsán a nagy jótévedő síremlékét. A megemlékezésen a dunántúli egyházkerület, a dunamelléki egyházkerület vértessaljai egyházmegyéjének, továbbá Fejér vármegyének a küldöttsége (Huszár Ágoston alispán vezetésével) is részt vett. A pápai kollégium nevében Faragó János főgimnáziumi igazgató „költői lendületű” beszéd kíséretében helyezte el a megemlékezés koszorúját. Az ünnepélyen a baracskai polgári

¹⁹ N. N.: Városunkban és vidékén. = PL 13 (1886) 40. sz. (október 3.) 160.

²⁰ N. N.: Gondol Gábor 1824–1904. = DPL 15 (1905) 1. sz. (január 1.) 1.

²¹ N. N.: Gondol Gábor hagyatéka. = PL 32 (1905) 22. sz. (április 30.) 4. Az újság a hagyatéki tárgyalás időpontját május 17-ére tette, a telekkönyvi iratok szerint viszont 16-án történt.

²² DREL I. 5. a. A Gazdasági Tanács iratai. Alapítványi iratok. Gondol Gábor hagyatéki ingatlanainak telekkönyvi másolatai, 1905.

dalárda működött közre.²³ 1905-ben Sinkó Pál pápai születésű fiatal festőművésszel megfestették arcképét, melyet a főiskola dísztermében helyeztek el.²⁴ A jól sikerült arckép leleplezésére az 1907. szeptember 29-én tartott közgyűlésen, gróf Tisza István főgondnok jelenlétében került sor.²⁵ Életrajzát az 1907/08. tanévről kiadott főiskolai értesítőben közölték.²⁶ A dr. Antal Géza által írt biográfia önálló füzetben is megjelent.²⁷

GONDOL GÁBOR ÖNÉLETLEIRÁSA²⁸

Zalavármegyében Balatonhenye²⁹ községben születtem 1824. augusztus 24-dikén. Őseim Zemplénmegyei nemes földbirtokosok voltak, kik közül Dániel alsó Magyarországra költözött s helv[ét] hitv[allású] hitszónok volt. Atyám, szintén Dániel, hasonlóan lelkész volt s mindkét fiát a tanulói pályára szánva, engemet gyermek éveimben a b[alaton]henyei, majd a mohai népiskola elemi oktatásban részesített. Midőn már az elemi tanulmányokban előmenetelenek jeleit tapasztalta, a latin nyelv elemeinek tanulásába vezetett be, s keze alatt végeztem kilenc éves koromban az akkori hatosztályú gimnázium I. osztályát megelőző első előkészítő tanévet. Atyámnak az 1834. évben bekövetkezett halála miatt félbenszakadt tanulásom folytatása végett nagybátyám házához Szentgálra költöztem, hol az említett évben a második előkészítő

²³ N. N.: Meghívó. = DPL 16 (1905) 33. sz. (augusztus 13.) 583.; N. N.: Gondol Gábor síremlékének leleplezése. = Uo. 35. sz. (augusztus 27.) 616–617. A fekete, ún. svéd gránitból Havranek Antal székesfehérvári szobrász által készített, kemény talapzaton álló, piramis alakú, vasrácozottal körülvett síremlék felirata a következő volt: „Gondol Gábor 1924–1904. A pápai ev. ref. főiskola egykori tanára és nagy jóltevője áldott emlékének a dunántúli ev. ref. egyházkerület.”

²⁴ N. N.: Gondol Gábor arcképe. = PL 32 (1905) 45. sz. (október 8.) 5.

²⁵ N. N.: Egyházkerületi közgyűlését... = PL 34 (1907) 40. sz. (október 6.) Az ünnepségen Gondol mellett Hegedüs Sándor volt főgondnok, további Darányi Ignác és Körmendi Sándor arcképét leplezték le.

²⁶ N. N.: Iskolai értesítő. = PL 35 (1908) 33. sz. (augusztus 16.) 3–4.

²⁷ ANTAL 1907.

²⁸ Borsos István jegyzete: *Főiskolánk e jeles tanára 1879-ben küldötte meg sajátkezű önéletrajzát az igazgatóság felkérése folytán, s azóta a főiskolai könyvtárban őriztetik ez. Onnét közlöm némi stiláris változtatással.*

²⁹ Balatonhenye község 1851-ben magyar község volt 742 lakossal, közülük 472 volt református vallású, akik anyaegyházat tartottak fenn. FÉNYES 1851. II. 100. Bár Fényes azt mondja, hogy több földesura volt, valójában kisnemesi (kurialista) községnek számított.

latin osztályt (coniunctica) az ottani néptanító (rector) vezetése alatt Kerpoly Károly tanulótársam és távolabbi rokonommal végeztem.

Anyám, bár csekély tőke állott rendelkezésére, melyből több árva gyermekeinek neveltetését özvegy létére fedezhette, mindamellett engedve erős elhatározásomnak még 1834. őszén Pápára magához vitt s az első latin osztályba (class.[is] grammatica) felvétetett, melynek befejezése után az ugynevezett syntaxisi két osztályt s később a „*humaniorum classis*” című három utolsó osztályát a gimnáziumnak az akkori tanerőkhöz viszonyítva jó sikerrel bevégeztem.

Nagy hiányát éreztem azonban az alsóbb iskolákban gyakorlatban volt amaz oktatási rendszernek, hogy nemcsak az előkészítő, hanem a többi hat osztályban is rendes tanárok alkalmazva nem voltak s évről-évre teológiát végzett növendékekből helyettesített tanárok közül kevesen bírtak annyi készséggel s ideiglenes hivatásuk betöltésére törekvő szorgalommal, hogy annak megkívántató eredménye a tanítványok által felmutatható sikerben nyilatkozhatott volna. S az innen eredő hiány annál érezhetőbb volt, mivel a történettan és földrajz a humaniorum classisokban latin nyelvű kézirat szerint tanított. S különösen a történettan a régi görög és római eredeti kutfők nyomán klasszikai műveltséggel bírt régebbi tanárok (pl. Edelényi Szabó Sándor) műveiből szerkesztetvén, a klasszikus görög íróknak, különösen a magyar (kun) népre s az általa lakott országokra vonatkozó elnevezései kellő magyarázattal nem kísértettek s e részben is hézagos maradt a készség ama tere, melynek betöltése az alsóbb iskolai oktatásnak volt feladata.

Az 1840–41-iki iskolai évben a hat gimnázialis osztály bevégeztével az akadémia tanpályára lépvén át, azon hiány, mely a mathesisnek szintén kevés képzettségű ideiglenes segédtanár által még akkoriban szokásban volt előadásait s tanulásmódját követte, kiegészítésre s pótlásra talált a szakavatott s kitűnő előadásu Tarczy Lajos³⁰ rendes tanár sikeres oktatási rendszere által. Nemkülönben Bocsor István történelemtanár alapos történelmi fejtegetései betetőzték a készség és ismeretszerzésnek az alsóbb osztályokban kiegészí-

³⁰ Tarczy Lajos (1807–1881) hetényi (Komárom vm.) születésű református főiskolai tanár, az MTA levelező (1837), majd rendes (1840) tagja. A gimnáziumot Révkomáromban, a bölcsészettudomány és teológiát Pápán végezte, majd az egyházkerület támogatásával a berlini egyetemen tanult, hazatérése után 1833-tól rövid ideig filozófiát, később természettant (fizikát és matematikát) tanított a pápai főiskolán, ahol 1841-ben megalapította a Képzőtársaságot. Számos tankönyvet írt, szerkesztette az 1845-ben Pápán kiadott *Tavaszi c. zsebkönyvet*. Drámaelmélettel is foglalkozott. SZINNYEI XIII. 1909. 1302–1305.

tetlenül maradt értékét. Fájdalommal kell azonban megjegyezni, hogy az oly nagy fontossága s a tudás és ismeretszerzés minden ágára s az egyetemes miveltség egész rendszerére oly mélyen ható bölcsészeti tudományok az akadémiai tanfolyam harmadik évében az említett évek alatt oly módon adattak elő, hogy bármely tanuló, különség nélkül akár birt legyen a közepszerűt túlhaladó vagy éppen kitűnő képességgel s szorgalommal, az iskolai év lejáratával s a szaktudományok előadásának befejeztével egyik bölcsészeti tantárgyból sem volt képes annyi elemi ismeretet felmutatni, mennyit a gimnázialis tanulónak is azon bölcsészeti tudományokból, melyek a mai tanrendszer szerint a gimnáziumban taníttatnak, okvetlenül kell birnia. A kellő filozófiai alapismeret hiányának a később elsajátított szakbeli tudásra ily nagy mérvben kiható voltára célzott Kerkapoly Károly³¹, a pápai h. h.³² főtanoda nagyhirű bölcsészeti tanára, midőn azt mondta, hogy „akinek filozófiai alapismeretei nincsenek, e hiányt megmutatja bármely szakban irt egyetlen periodusa is.”

Anyám annyival is inkább a papi pályára szánt, mert testvér bátyám, Dániel, bár a theologiai tudományokat elvégezte, nem lett pappá, hanem világi pályára tért, s Bécsben a m. k. udv. kancelláriánál³³ talált alkalmazást. Azonban az anya reménye kisebbik fiánál sem teljesült. Mert azon kellemetlenségek emléke, melyekkel atyám a papi pályán találkozott, s ezen különben tisztos hivatal árnyék-oldalainak bár gyermekies ésszel, de elég közlelől történt gyakori szemlélése s e mellett a korlátolt anyagi helyzet, melyet javadalmazás tekintetében a ref. lelkeszi állás nyujt: visszatartottak azon eltökéléstől, hogy a papi pályára lépjek és az arra elkészítő tantárgyakat hallgassam. Így tehát az 1843–44. iskolai év kezdetével a positiv jogi tanulmányokat kezdtem hallgatni, miután az akadémiai rendszer szerint az első évi jogi tanfolyamhoz tartozó tantárgyakat az akadémiai folyam utolsó évszakában, a megelőző

³¹ Kerkapoly Károly (1824–1891) jogakadémiai tanár, országgyűlési képviselő, az MTA levelező tagja (1859). 1847-től a pápai főiskola bölcsélet tanára, 1865-től Deák-párti országgyűlési képviselő, 1868-tól a budapesti egyetemen az államtudományok tanára, 1870–1873 között pénzügyminiszter. 1878-ban képviselői mandátumáról lemondott és a magánéletbe vonult vissza. Mintagazdának számított, sokat tett a filoxéra-vész után a magyar szőlőkultúra újjászervezésért. Aggregényként élt, vagyona nagyobb részét jótékony célokra hagyta. SZINNYEI VI. 1899. 112–117.

³² helvét hitvallású

³³ Magyar Királyi Udvari Kancelláriánál (bécsi kormány szervnél)

évben már hallgattam. Az időben a tételes jogot Stettner (Zádor) György³⁴, széles jogtudományáról, alapos, az ismeretek minden ágára kiható képességeiről országszerte ismeretes tanár tanította. Előadásaiban Kövy Sándor³⁵ nagyszerű, sárospataki volt tanár rendszerét követte. Engem, mint aki még gimnáziumi tanuló koromban szerzett osztályzatom által bizalmát s részvétét megnyertem, legtöbbször részesített azon megkülönböztetésben, hogy a magyarázat kiinduló pontjául szolgáló rövid „*Elementa iurisprudentiae Hungaricae*” c. Kövy-féle munkából³⁶ latin szövegű tantételeket olvastatott fel velem. Minthogy Stettner György előadásaihoz kéziratot nem készített, hanem egyszerűen Kövy Sándor munkáira s azoknak Fogarasy³⁷ által készített magyar fordítására hívta fel tanítványai figyelmét, a tanulni kívánó jogászoknak nem csekély nehézséggel kellett küzdeniök. A latin nyelvet ugyanis már nem értették oly alaposan, hogy egy könyv klasszikus latin irmodorán szerkesztett latin munkát kézikönyvül használhattak volna. Fogarasy fordítása pedig az eredeti szövegnek majdnem szószerinti utánzása miatt teljesen érthetetlen s éppen a legbonyolalmasabb ősiségi adományozási jogrendszer fejtegetéseinél hasznavehetetlen volt. Ily viszonyok közt az előadások alatt tett jegyzeteimet az előadások végével még közvetlen emlékezetemben levő magyarázatokból kiegészítve kéziratot szerkesztettem, melynek mind magam, mind tanuló társaim, kik azt lemásolták, nagy hasznát vettük nemcsak az iskolai vizsgák alkalmával, hanem később bekövetkezett ügyvédi *rigorosumoknál*³⁸ is, melyek a negyvenes években már szigorúabban kezeltettek.

Az iskolai pályát elvégezvén, szegény helyzetem arra utalt, hogy a joggyakornoki és királyi táblai jegyzői (*regiae iudicariae notarius*) éveket olyan főnök mellett töltssem el, kinél lakást és teljes ellátást nyerhetek. Ez azonban az ország minden részéből Budapestre összesereglett ily célú fiatal emberek

³⁴ Zádor (1848-ig Stettner) György (1799–1866) nemesi származású író, tanár, jogtudós. 1832-től Pápán jogakadémiai tanár, 1848-ban váltófeltörvényszéki bíró, 1861-től Pesten királyi kúriai bíró. Az MTA levelező (1831), majd rendes (1832) tagja. Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály barátja, Kazinczy Ferenc levelezőpartnere. Ifjú korában Fenyéry Gyula írói néven publikált. 1836-ban kilenc társával megalakította a Kisfaludy Társaságot. Vö. SZINNYEI XIV. 1914. 1695–1699.

³⁵ Kövy Sándor (1763–1829) országos hírnű sárospataki jogtanár, iskolateremtő tanáregyéniség volt. SZINNYEI VII. 1900. 172–176.

³⁶ Az *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* első kiadása Kassán (Cassovia) jelent meg 1800-ban. A szerző nevével 1823-ban, 1830-ban és 1835-ben is kiadták, név nélkül 1804-ben, 1807-ben, 1814-ben és 1817-ben jelent meg újra. Vö. SZINNYEI VII. 1900. 175.

³⁷ FOGARASI 1839. (A mű 1847-ig összesen 6 változatlan, illetve javított kiadást ért meg.)

³⁸ *rigorosumok* (latin) = szigorlatok

nagy konkurenciája miatt nem sikerült, s így nem maradt más hátra, mint magán háznál vállalni nevelő alkalmazást, s e mellett a joggyakornoki és jurátusi hivatásnak is mellékesen szolgálni. Ily alkalmazást szerzett számomra a jeles akadémiai tanár, Bocsor István, aki hozzám mindig kitűnő jóindulattal és megelőző szivességgel viseltetett. Ő ugyanis egy fehérmegyei nagybirto-koshoz ajánlott, kinek 11 éves fiát kevés eredménnyel ugyan, azonban az apa meglegedésére taníttattam, az evangélikusok budapesti gimnáziumában az I. és II. latin osztályban előadott tantárgyak szolgálván vezérfonalul.

Midőn egyik bizalmasabb barátom megkérdezett, hogy minő nézetem van a magán nevelői állásról, ezt válaszoltam neki: „Az ember a magán nevelői állásban jó tudatára azon legvalószínűbb indokoknak, melyek a régi rómaiakat gyermekeiknek arra képesített rabszolgák által való taníttatására, a középkori német lovagokat pedig fiaiknak tanítás nélkül való felneveltetésére indították.” Ily körülmények közt siettem a nevelői állástól, mely különben is csak eszköz gyanánt szolgált életcélom követésében, az ügyvédi vizsga letétele után haladéktalanul menekülni.

Az ügyvédi vizsgálatot 1846. évi októberben kitűnő minősítvénnel tettem le. A vizsgáló bizottság elnöke ludányi Bay György³⁹ alországbiró volt. S minthogy megelőzőleg négy törvényfolyamot, vagyis egy évet nekem is valamelyik táblai dignitárius⁴⁰ mellett kellett eltöltenem, mint annak oldala mellé felesküdt jegyzőnek, hogy e mellett késedelmet nem szenvedtem, s a két év multával ügyvédi vizsgálatra bocsáttattam, annak a körülménynek köszönhetem, hogy Hubay József⁴¹ személynöki ítélőmester a jelentkezések bezárta után kivételesen elfogadott jegyzőjének azon oknál fogva, mert az összes akadémiai és jogi tanfolyam minden egyes tantárgyából kitűnő osztályzatu bizonyítványt mutattam fel. Ugyanazért részesültem azon ritka

³⁹ Ludányi és csomai Bay György (1792–1849) királyi tanácsos, hétszemélynök és alnádor. Surányban (Bereg vm.) született, Sárospatakon tanult jogot, 1815-ben a bécsi királyi testőrségbe lépett, 1825-től Bereg vármegyei szolgabíró, 1832–1841 között első alispán, 1841–1849 között alországbiró, alnádor és hétszemélynök volt. 1849. június 5-én kolerában hunyt el Pesten. A magyar irodalom buzgó pártfogója, Kisfaludy Károly barátja, Kazinczy Ferenc levelezőpartner volt, maga is próbálkozott szépirodalommal. Goethe- és Herder-fordítása is napvilágot látott. Vö. SZINNYEI I. 1891. 721–722.

⁴⁰ dignitarius (latin) = főhivatalnok

⁴¹ Hubay József 1838–1841 között királyi ügyész, 1844–1846-ban a pesti Királyi Táblán személynöki ítélőmester. Vö. PÁLMÁNY 2002. 408., 652., 881.

kedvezményben is, hogy az egykori nagyhirű országgyűlési követ, kiscsoltói Ragályi János ajánlatára jurátusi stipendiumban⁴² részesültem.

Az ősrégi birtokrendszer, az annak következtében gyakorlatban lévő perlekedési mód s ügyvédi kereslet szemben a nagy s kisebb földbirtokos osztálynak bizalmával, másfelől pedig a kereskedelemmel és váltóüzlettel kapcsolatos azon szokás, hogy mindenki a már jónak s megbízhatónak kihíresztelt ügyvédekkel ajándékozta meg bizalmával, s ezek előnyös helyzetüket felhasználva a jelesebb készségű, de ismeretlen ügyvédekkel maguknak alárendelték, s munkájukat a maguk hasznára tőkésítve, amazokat csupán szegény módon élni s tengődni engedték, nem igen nyújtottak kedvező kilátást arra, hogy valaki akár a fővárosban, akár a vidéken rokoni összeköttetések, ismeretség és némi vagyon nélkül önálló ügyvéd gyanánt megállhasson, s a kezdet nehézségeivel megküzdve, független természetű, jellemű és kitartó szorgalmu emberhez méltó vagyoni helyzetet teremtsen magának. Ily viszonyok közt évek hosszú során át bizonytalan ügyvédi jobb állás és kereslet után törekedni én sem éreztem magamban megfelelő vállalkozó szellemet. S a gyéren mutatkozó kitünőbb ügyvédi állásokhoz hasonló helyzet elérhetésére reményem és bizalmam nem volt. Ezért léptem az ügyvédi gyakorlat terére. Különösen gátolt ebben azon véletlen is, hogy egyik előkelő táblai ügyvéd azon oknál fogva vonakodott oldala mellé venni, mivel így azon nagybirtokos, illetőleg kliense⁴³ neheztelésétől tartott, kinek házi nevelői állásából léptem volna át a tervezett segédügyvédi alkalmazásba. Ily körülmények birtak befolyással azon elhatározásomra, hogy a m. kir. helytartótanács⁴⁴ gyakorlokai közé 1846. évi október 22-dikén br. Eötvös Dénes⁴⁵ ajánlata folytán beléptem, s egy ideig annak iktató hivatalában előleges gyakorlat szerzése végett foglalkoztam, és félévi szolgálat után a szokásos hivatalnoki esküt letettem. Érdekes, hogy kötelezni kellett magamat arra is, hogy semmi titkos társulatnak, sem a birodalomnak kebelében, sem annak határain kívül tagja soha nem leszek, s jelenleg sem vagyok az.

⁴² jurátusi stipendium = királyi táblai esküdtnak járó ösztöndíj

⁴³ kliense (latinból) = ügyfele

⁴⁴ A Magyar Királyi Helytartótanács (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) nevű kormány szervet az 1723:97. tc. hozta létre, 1724-től Pozsonyban, 1786-tól Budán működött. 1848-ban megszűnt, 1861-ben újjászervezték, 1867-ben a miniszteriális kormányzat bevezetésével véglegesen megszűnt. BÁN I. 1989. 186. A hivatal fennmaradt anyagáról tájékoztat: FELHŐ–VÖRÖS 1961. Működését feldolgozta: EMBER 1933., 1940.

⁴⁵ Városházi báró Eötvös Dénes (1817–1878) főrendi nemes, 1847/48-ban részt vett az országgyűlésen. PÁLMÁNY 2002. 1084.

Az 1847. év folyamán a fogalmazói osztályba felvétetvén, az urbéri szakba⁴⁶ osztottak be. Itt tevékenységemnek igen tág mező nyílt, mivel a politikai harcok folytán gyengülni kezdő dikasztériumban⁴⁷ már ekkor bevett gyakorlat volt, hogy a konzervatív táborban kiváló szerepet játszott országgyűlési követek a helytartótanácsosi méltóságot a kormánynak tett jó szolgálataik jutalmának tekintvén vagy igen keveset vagy semmit sem törődtek hivatalos teendőikkel. Azt helyettük a rangban s fizetésben sokkal alantabb álló titkárok végezték, kiknek ismét a fogalmazók s gyakornokok voltak a segédek. Az urbéri osztály titkára a fogalmazó mellőzésével teljes bizalmával ajándékozott meg, mint gyakornokot. Én készítettem számára a roppant halmaz s egész Magyarország hatóságaitól felterjesztett urbéri perekből a kivonatokat, összeállítva a véleményt is, mely tanácsülésben hozandó ítélet alapját képezte. A felség oldala melletti kancelláriával már akkor magyar nyelven kezdett urbéri tárgyalások fogalmazási terveit szintén én készítettem, s a titkár azokat rendszeren igazítás nélkül tette magáévá, úgy hogy az 1848-ban kinevezett belügyi államtitkárnak⁴⁸ ily szavakkal ajánlott: „Ezt az ifju embert, mint aki helyettem dolgozott s már mint ujonc gyakornok az urbéri osztályt tetteleg vezette, őszintén ajánlom.”

Oly egyénnek, ki a dikasztérium kebelében a legalsó fokon kezdte meg szolgálati pályáját, nagy resignációval lehetett e pályán ernyedetlen kitartással megmaradni. Mert úgy Magyarországon, mint Bécsben nem volt rá eset, hogy az alkotmányos korszakban konziliáriusi⁴⁹ vagy referendáriusi⁵⁰ állásra lépett volna elő oly hivatalnok, ki dikasztériális alsóbb állomáson kezdte hivataloskodását. A fentebb jelzett körülményen kívül úgy a kancelláriának, mint a konziliumnak⁵¹ a magyar közjoggal összefüggő szervezete is úgy hozta ezt magával. Mert például a magyar helytartótanács tanácsosi állomása, mely

⁴⁶ A Magyar Királyi Helytartótanács urbéri bizottságát 1765-ben, ügyosztályát 1783-ban hozták létre. FELHŐ–VÖRÖS 1961. 192.

⁴⁷ dikasztérium (görögből) = kormánysház

⁴⁸ A minisztériumok megszervezéséről az 1848. április 15-én, az első Pesten tartott minisztertanács ülésén döntöttek, de Szemere Bertalan mellé nem jelöltek államtitkárt. A belügyminiszter csak április 26-án javasolta báró Kemény Dénes (1814–1875) és Zoltán János államtitkári kinevezését. URBÁN 1986. 241–242., 249. Keményt a nádor április 27-én nevezte ki, 1848 végéig töltötte be tisztségét. Szemere távozása után, szeptembertől a Belügyminisztérium megbízott vezetője lett. SZINNYEI 1897. V. 1413–1416. F. KISS 1987. 213., 543. PÁLMÁNY 2002. 437–439.

⁴⁹ konziliáriusi (latinból) = tanácsosi

⁵⁰ referendáriusi (latinból) = előadói

⁵¹ consilium (latin) = tanács, itt: helytartótanács

a burokratikus⁵² lépcső szerint csak VI-ik rangfokozatu tisztség, nálunk oly magas méltóság volt, hogy az esztergomi érsek is ezen dikasztérium tanácsosa volt. Ezen alárendelt s reménytelen helyzete a kisebb tisztviselői karnak tudvalevő, számbavett, elfogadott s megnyugvás tárgyát képező helyzet volt. Mert önhietség és nagyravágyás távol valának az akkori nemzedéknek ott foglalkozó részétől, mely számot vetett azzal, hogy mi elérhető s mi nem.

A cél, melyért a dikasztériális pályára vállalkoztam, az állás biztos voltában, s a tiz évi szolgálat után esedékes nyugdíjnak elővélt változhatlan voltában rejlett. Az említett hivatali rendszernek a messze multban meggyökerezett alapjait, az akkori politikai viszonyokat s a nemzet konzervatív szellemét tekintve elmondhatni, hogy a választott életpályának biztos voltát emberi számítás szerint s bármely esélyek között igazoltnak lehetett tartani. A sors könyvében azonban más volt megírva. Az 1848-iki márciusi izgalmas napok alatt a magyar felelős minisztériumnak kinevezésével⁵³, mint az árnyék, eltűnt a m. kir. helytartótanács s mondhatni, hogy még a lelépés formaságait sem tartották meg. Mintha multját szégyenlette s az utódtól a hatalmat féltékenyen irigylte volna. Sem hivatalt, sem aktát a magyar minisztériumnak forma szerint át nem adott, hanem egyszerűen elszéledt. Midőn már a hivatali szobák mind üresek voltak, s még a kancelláriai főigazgató sem jelent meg április 24-én a hivatalban: én is becsuktam hivatalos szobám ajtaját, átadtam kulcsát a kapusnak, s körülbelül utolsó voltam azok között, kik a régi dikasztériális kormányzás ezen elsüllyedésre jutott, korhadtt hajóját elhagyták.

Az új minisztériumba belépni nem volt kedvem, mert nem bizhattam annak állandóságában. A megyei és városi szolgálat sem volt a forradalmi mozgalmak között vonzó oly emberre nézve, ki természeténél fogva a békés, nyugalmas helyzet után vágyódott. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint a forradalom lezajlásáig figyelő állásban maradni s egyelőre a nevelői pályára visszatérni. Nemsokára azonban azon gyanú és üldözés miatt, melynek következtében bátyámnak, mint a Debrecenben székelő magyar kormány állítólagos kémjének, a fővárosból menekülnie kellett, én is távoztam, s Fehérmegyében tartózkodtam, hol az 1849. év végével bátyám is megjelent, s Baracska

⁵² burokratikus (görög-francia) = hivatali

⁵³ István nádor 1848. március 17-én bízta meg gróf Batthyány Lajost kormányalakítással. A gróf április 2-án terjesztette a király elé kormánya névsorát. V. Ferdinánd április 7-én nevezte ki az első független, felelős magyar kormányt. BENDA III. 1983. 677., 679.

községben⁵⁴ a következő évben megházasodván, nekem egy ideig tartózkodási helyet nyújtott. Itt gazdálkodással, kertészettel foglalkoztam s bizalmasabb jó embereimnek dolgait, mint ügyvéd, intéztem mindaddig, míg az abszolutizmus⁵⁵ vas rendszere engem is, mint szabadelvű gondolkozásomról s hazafias érzelmeimről ismert embert, el nem tiltott attól, hogy másokat peres vagy perenkívüli ügyekben a cs. kir. bíróságok s hatóságok előtt képviselhessek. *Ezen tilalom az 1854. évi rendezés alkalmával bekövetkezett.* Valóban nehéz napok, szomorú idők voltak azok, midőn a magánélet viszontagságai között a haza ősi szabadságának teljes eltiprását, a zabolátlan katonaság és csendőrség⁵⁶ garázdálkodásait, az elítélt honfiak börtönbe és halálra hurcoltatását is kellett az embernek naponként szemlélni a nélkül, hogy csak egyetlen biztató reménysugár nyílt volna az iránt, hogy ez egykor másképp[p] lesz s a haza sorsának jobbra fordultával saját személyes ügyünk és állapotunk javulásának órája is bekövetkezhetik. Az akkori nagykorú nemzedék legszomorubb korszaka volt az. Nyomasztó volt s nem csekély számú honfi egész életét, célját, rendeltetését, munkásságát és vagyonát semmisítette meg.

Midőn ezen szerencsétlen emlékü korszak vége az októberi diploma⁵⁷ kihirdetésével megkezdődött, Székesfehérváron laktam s ügyvédi dolgokkal foglalkoztam. A megelőző években még kataszteri telekkönyvek készítésével is töltöttem időmet⁵⁸, mellyel az illető uradalmaknak és községek elöljárói biztak meg, s ebbeli feladatokat az illető községek megelégedésével végeztem.

⁵⁴ Baracska 1851-ben 1450 lakosú község Fejér vármegyében. Az 1018 református önálló anyaegyházat tartott fenn. A nagy és termékeny határu községet a közbirtokosságot alkotó Domokos, Hollósy, Kazay, Kenessey, Pázmándy, Roboz, Szűcs köznemes családok birtokolták. FÉNYES I. 1851. 88.

⁵⁵ Az ország 5 kerületre osztását és új központosított igazgatási szervezet kialakítását az Alexander Bach vezette belügyminisztérium 1850. szeptember 13-án kiadott rendelettel határozta meg. A neoabszolutizmus rendszerében a kerületet cs. kir. kerületi főispánok, a megyéket cs. kir. megyefőnökök, a járásokat cs. kir. járási biztosok irányították. BENDA 1983. III. 704.

⁵⁶ A közrend és vagyonbiztonság fenntartását szolgáló csendőrség felállítását az 1850. január 18-án megjelent ideiglenes törvény rendelte el. BENDA 1983. III. 703.

⁵⁷ I. Ferenc József 1860. október 20-án adta ki az ún. Októberi Diplomát, amely újrászabályozta a Habsburg-birodalom közjogi viszonyait. Magyarország visszanyerte alkotmányos önállóságát. Az uralkodó elrendelte az országgyűlés összehívását, a megyei igazgatás, a magyar hivatalos nyelv visszaállítását. BENDA 1983. III. 723–724.

⁵⁸ A jobbágyszabadítás gyakorlati végrehajtását az 1853. március 2-án kiadott ún. úrbéri pátenst rendelte el. Az elvesztett úrbéri telkekért a volt földesurak állami kártalanítást kaptak, amelynek kifizetése hosszabb időt vett igénybe. 1855-ig a kormányzat csupán kárpótlási előleget utalt ki. BENDA 1983. III. 710.

Az októberi diploma kihirdetése idejében már elmúlt azon korszak, melyben megelőző huzamosabb gyakorlat, szélesebb ismeretség és összeköttetés nélkül az ügyvédi pályán jövedelmező állást lehetett volna találni. S miután a régi ősiségi és zálogváltási, valamint urbéri perek is már legnagyobb részben befejeztettek, ezen állás nekem ismét kilátástalan volt. Az alkalom egyébiránt, hogy tisztességes munkával fen[n]tarthassam magam, már nem késett. Mert az 1860. évben a magyar alkotmányosság hajnala felvirradt, s élető eleme a megyei s egyéb municipiumok⁵⁹ visszaállításában azonnal jelentkezett. Fejérmegyében az említett évben⁶⁰ megyei első aljegyzőnek választottak meg. Megválasztásom a legvilágosabb jelenségét tüntette fel a közvetlen választás és szavazási rendszer árnyék oldalának. A megye főispánja, gróf Cziráki János⁶¹, a megyei bizottmány összes tagjai, kik az intelligens osztályhoz⁶² tartoztak, határozott párthiveim voltak, s Fekete János, kit a szavazók egyeteme kivétel nélkül főjegyzőnek ohajtott, kijelentette, hogy csak az esetben fogadja el a főjegyzői állást, ha a választók biztosítják, hogy első aljegyzőnek mást nem választanak, mint Gondol Gábort, mégis dacára ez ígéretnek, mely a főispán elnöklete alatt tartott konferencián történt, a másnapi választás alkalmával, melyet a jegyzői karra még „felkiáltással” eszközölték, az ösválasztóknak legalább 4/5 része oly egyént kiáltott ki I. aljegyzőnek, kit sem a főispán, sem a bizottmány többsége nem talált alkalmasnak a neki szánt állomásra. Azonban a főispán a felkiáltás eredményét az első aljegyzőségre nézve kimondani elmulasztván, senkinek sem jutott eszébe e tekintetben felszólalni vagy névszerinti szavazást kérni. Így a bizottmány többségének az értekezleten nyilvánított kijelentése alapján felhívtak az első aljegyzői állás elfoglalására. Ezután következett az eskütétel s a hivatal elfoglalása.

Igen sok munka várt a jegyzői karra. A korlátlan hatalmu kormányzatunk a magyar alkotmányos és municipális jogokkal ellenkező, megváltoztatható

⁵⁹ municipiumok = törvényhatóságok, helyhatóságok

⁶⁰ A Fejér vármegyei tisztújítást 1860. december 19-én tartották. Első alispánná Salamon Lajost, másodalispánná Boross Mihályt; főjegyzőnek Fekete Jánost, aljegyzőnek Gondol Gábort és Szücs Sándort választották. BOROSS 1885. 43–45.

⁶¹ Dénesfai gróf Cziráky Nepomuki János (1818–1884) ügyvéd, az országgyűlés főrendi tagja, konzervatív aulikus politikus. 1843-tól a bécsi Magyar Udvari Kancellária fogalmazója, titkára, 1845–1848 között királyi táblai bíró, 1849-ben cs. kir. kerületi főbiztos, 1850–1854 között cs. kir. kerületi törvényszéki elnök. 1860. októberében választották meg Fejér vármegye főispánjává. 1865-től kir. főkamrás, 1875-től kir. tárnokmester. 1884. február 9-én Lovasberényben hunyt el. PÁLMÁNY 2002. 1083–1084.

⁶² intelligens osztály = értelmiség

vagy csak módosíthatónak remélt minden alkotása ellen a központi kormánynál, az ország dignitáriusainál, megyéknél felszólamlani, felterjesztéseket s megkereséseket szerkeszteni, az absolut hatalom közegeinek eltávoztól óta összehalmozódott sürgős közügyeket előterjeszteni, s a különféle folyó ügyekről, melyek a közgyűlések előtt tárgyalattak, minden következő napra a jegyzőkönyvet hitelesítés alá terjeszthető alakban megszerkeszteni az akkori municipális tiszt állás legnehezebb feladatai közé tartozott. Egyik közgyűlés 4-ik napján a két jegyző harminc ivre terjedő jegyzőkönyvet terjesztett hitelesítés végett a közgyűlés elé. A főispán elismerését nyilvánította a munka felett s dacára annak, hogy a nagy urak, sőt magas állásra feljutott közönséges emberek nagy része is nem igen tudja, illetőleg elfelejti, hogy alárendelt közegeik minő munkát mennyi idő alatt végezhetnek el, gr. Cziráky tudta s kijelentette, hogy az elvégzett jegyzői munka fölér három heti rendes foglalkozás eredményével.

Midőn az 1861. év elején a főispánhoz jelentés érkezett arról, hogy az anynyira sürgős telekkönyvi birtoktulajdon és hitelügyekre vonatkozó perek s folyamodványok az osztrák uralomtól érintetlenül átvett telekkönyvi hivatalban nagy tömegben hevernek elintézetlenül, s azok további mellőzése a népben az alkotmányos rendszer iránti bizalmat ingatná meg: az itteni ügyek elintézésére engem jelelt ki s a következő közgyűlés alkalmával törvényszék[i] táblabírónak megválasztatott. Négy hónapon át reggeli 7 órától kezdve (csupán déltől 1 óráig tartó szünet mellett) esti 8 óráig tartó szakadatlan munkával sikerült a nagy tömegben befolyó és megsürgetett hátralékos ügyeket elintézni s [a] tanácsülés elé terjeszteni. Az ugynevezett „magyar táblabírói” gondolkozásmódot igen jellemzi az az epizód, hogy egy ülésben, midőn egy heti munkámat előterjesztettem, és az 300 telekkönyvi bekeblezési s igényfeljegyzési ügyből s nyolc tulajdoni jogperből állott, egyik táblabíró megkérdezte, hogy az absolut uralom alatt mennyi volt egy ülésben előterjesztett ügyek legmagasabb száma s hány volt az előadó. S midőn megmondtam, hogy az előadott ügyek száma a 150-et felül nem multa s ezen tárgymennyiség két előadó legnagyobb munkája volt, határozott rosszal[l]ást indítványozott ellenem azon oknál fogva, mert ily túlságos munka a hivatali utód eljárását s szolgálati érdemszerzését csaknem lehetetlenné teszi. Az indítványt azonban nem fogadták el. Ez és eh[h]ez hasonló jelenetek mindinkább bebizonyították azon állítás igaz voltát, hogy a régi hagyományoktól még nem mentes „megyei hivatal oly embernek való, kitől grácia, hogy szol-

gál.” Ennek következtében elhatároztam, hogy még abban az esetben is otthagynom a megyei szolgálatot, ha [az] állásom a jövő választások alkalmával szinte biztosítottak volt tekinthető. Ezért tudomására hoztam befolyásos egyházi és iskolai hivatalnokainknak, hogy ha az újonnan felállítandó pápai jogakadémiába a tételes jogtudomány valamelyik szakmájában tanárnak megválasztásának, ez állomást köszönettel fogadnám. A választás reám esett, még pedig azon protestáns autonomikus szabály alapján: „vocatio est penes plebem (ecclesiam)”⁶³: sok tekintetben megnyugtató és kitüntető dolognak tekintem, hogy a főiskolai tanári kar szavazatát is megszereztem.

Fehér megye főispánja nem fogadta el lemondásomat, mert a választás három évre szólott s a választás óta még egy év sem telt el egészen. Azonban tekintve a már feltűnni kezdő újabb kormányzati bonyodalmakat, szabadságot engedélyeztet. Ez még el sem múlt, midőn a megye levéltárába fegyveresen betolakodott császári csendőrök erőhatalommal vittek el onnan irományokat és ezen kihívás következtében a főispán és tisztikar beadták lemondásukat.

Én ezután Pápán 1861. nov. 4-én elfoglaltam tanári állásomat ugyanazon alkalommal, midőn Kiss János⁶⁴ és Kotasz István⁶⁵ hittanárok is felolvasták székfoglaló értekezésüket. A jogakadémia tantárgyai közül általában a tételes jog előadása jutott osztályrészemül, melynek mindegyik ágában tanítottam időnként mindaddig, míg Kőrösy Sándor⁶⁶ tanár helyét el nem foglalta. Ezután kiválóan a római és magyar magánjogot adtam elő, amazz az első, emezt a második évi jogi tanfolyamon.

Az 1848 előtti korszakban a jogakadémiákon a római jogot nem tanították, mivel akkor a jogi tanfolyam csak két évre terjedt. Az abszolút korszak alatt a tanrendszer változván, a három évi jogi tanfolyamnak megfelelően a római jog is felvételre az akadémia tantárgyai közé. Ezen intézkedés tagadhatatlan haladás volt a közoktatás terén. Azon körülmény ugyanis, hogy az észjogon kívül egy mintaszerű tételes jog alapszabályaival s általános elveivel ismerke-

⁶³ „Az elhívás a nép (az egyház) birtokában van.” (Latin)

⁶⁴ Kiss János (1821–1906) szentkirályszabadjai születésű főiskolai tanár. 1834-től tanult Pápán, 1846-tól Szőnyben rektor, 1854-től teológiai akadémiai tanár. 1856-tól egyháztörténetet, 1858-tól dogmatikát tanított. Hittankönyvet, Kálvin-életrajzot írt. TRÓCSÁNYI 1981. 272.

⁶⁵ Kotasz István (1822–1892) teológiai tanár. Léván született, Losoncon és Pápán tanult. 1851-től a pápai gimnáziumban, 1854–1880 között a teológián szentírásmagyarázatot tanított. KIS 1896. 339., TRÓCSÁNYI 1981. 193.

⁶⁶ Kőrösy Sándor 1864–1875 között tanított Pápán, 1875-ben Debrecenben választották jogtanárrá. KIS 1896. 291–292.

dett meg a tanuló, könnyíté a többi tételes jog ismeretének megszerzését, a hiteles törvények okainak, összefüggésének és céljainak megítélését. Egyszer-smind a haladni kívánók előtt egyengette az utat arra, hogy törvényismerőből jogtudósokká lehessenek.

Különösen feltűnt a római jog tanításának sikere az első két évben, midőn tanítványaimnak legnagyobb része jeles osztályzattal végezte a magyar magánjogot. Midőn Kerkapoly Károlyt országgyűlési képviselővé választották⁶⁷, ideiglenesen előadtam a jog és államtudományok encyclopaediáját. Miután ezen tantárgyat az egyetem és kir. akadémiák tantervébe belefoglalták, szükségképpen elő kellett azokat adni a mi protestáns akadémiáinkon is. Ebben mutattak fel tanítványaim legkevesebb sikert. S ezt részemről igen természetesnek találtam, mert a jog és államtudományok rendszerébe tartozó minden tantárgynak körisméjét akár alaki, akár anyagi tekintetben alaposan felfogni annak, aki még sem észjogot, sem tételes jogot vagy államtudományt nem tanult, vajmi nehéz. S így a kevés siker nem lepett meg.

Miután a pesti egyetem még az alkotmány visszaállítása után, 1868-ban sem ismerte el a pápai jogakadémiát nyilvánosnak, s az ott kiállított bizonyítványokat felmutató ifjakat a megfelelő egyetemi tanévre nyilvános hallgatókul föl nem vette, a tanári kar beleegyezésével az 1868-iki egyházkerületi közgyűlés alkalmával mint főiskolai igazgató azon javaslatot terjesztettem elő, hogy főgondnokunk, az országgyűlés hatalmas ellenzéki vezére, Tisza Kálmán⁶⁸ intézzen erélyes interpellációt ez iránt, hogy a protestánsok jogakadémiáinak nyilvánosságát, mely az 1792. évi 26. t.-cikkben alapszik, mi okból nem ismerik el a kir. akadémiák s az egyetem, s szándékszik-e a miniszter az idézett törvénynek érvényét e tekintetben is megtartani. Ennek következtében megszűnt azon makacs ellenszegülésnek végső nyoma is, mely önkormányzati jogaink békés gyakorlata ellen mindannyiszor fölemelte fejét, valahányszor a nemzet ősi alkotmányával összeforrt vallási szabadságunk amazzal együtt elnyomásnak és üldöztetésnek volt kitéve.

Két évtized alatt különféle viszonyok s koronként kedvezőnek mutakozó kilátások között is a tanári pálya volt az, mely nekem az addig nem érzett lelki nyugalmat és megalégedést nyújtotta, s ezt a megalégedést a kezdet ne-

⁶⁷ Kerkapoly Károlyt 1865-ben választották meg az enyingi választókerület országgyűlési képviselőjévé. SZINNYEI VI. 1899. 113.

⁶⁸ Tisza Kálmán 1867–1902 között töltötte be a dunántúli egyházkerület főgondnoki tisztségét. ZOVÁNYI 1977. 162.

hézségei sem zavarták meg. Annak tudata, hogy az állami, testületi és magán hivatalok mindegyike, az országok és népek sorsát intéző legmagasabb állásokon alul csak bizonyos „modus vivendi”⁶⁹ minden magasabb rendeltetési cél nélkül, tanári pályám magasabb hivatása jótékony buzdítással hatott kötelességemnek lelkiismeretes és tehetségemhez mért betöltésére. Örövendve tekintettem vissza a helyi érdekek, pártfegyelem s az egyes hatalmasok túlkapásai által elröpített megyei tisztviselői állásomra, mit elhagytam, továbbá az ügyvédi, bár független, de sokféle mindennapi s leirhatlan silányságokkal körülfont foglalkozásra, mely mindennapi hivatásánál fogva nemesebb irányt, szellemet sem a törvényhozásnak, sem annak végrehajtásának nem kölcsönöz, s végre a minden szabadságot, személyes jogot a szolgaság színvonaláig súlyosztó központi kormányzati bureau⁷⁰ hivatalra.

Még mielőtt tanári pályámat megkezdtem volna, megtanított a tapasztalat arra, hogy mi ezen állásnak szép hivatásán kívül minden más hivatalétól eltérő, kizárólagos és a protestáns autonomia⁷¹ pajzsa alatt legfényesebben nyilatkozó sajátsága. S ez abban áll, hogy a tanár tudományos szakvéleménye és meggyőződése felett urat nem ismer. A jogtanár különösen a tudomány mértéke szerint bírálja a létező törvények indokait, feltárja a törvényhozás titkos rugóit, s kimutatja, melyik felel meg az egyesek és az állam jól felfogott érdekeinek. Ekként ápolja a helyes jogérzékét, az eszményi jogrend tudata által megerősített valódi hazafiasságot. Kimutatja a törvényhozás hibáit, botlásait s azokat kérlelhetetlenül elítéli. Ő felette pedig ítél a legigazságosabb két bíró, a tudomány és a közvélemény.

Mindig meglepéssel s némi önérzettel tekintek vissza tanári pályámra, melyben kipótolva találok azon viszontagságokat, miket az ifjúságom elején kitört politikai bonyodalmak következtében szenvedtem. E mellett folyton él bennem annak hálás emléke, hogy tisztelt kartársaim, kik között Tarczy Lajos, Bocsor István tanárain, Kerkapoly Károly tanulótársam, Kiss János, Kotasz István és Baráth Ferenc⁷² kartársaim, azon barátságos és őszinte rokonszenv-

⁶⁹ „modus vivendi” (latin) = megélhetési mód

⁷⁰ bureau (francia) = hivatal, iroda

⁷¹ A magyarországi protestánsok autonómiáját a vallásról szóló 1791/92. évi XXVI. tv. biztosította. Létrejöttéről, jelentőségéről: BÍRÓ–SZILÁGYI 1949. 263–267., BUCSAY 1985. 174–176.

⁷² Baráth Ferenc (1824–1905) pápai születésű ügyvéd, gimnáziumi és jogakadémiai tanár. 1848-ban nemzetőr, majd honvéd főhadnagy, 1849-ben százados. 1851–1853 között a jogi tanárszéken, 1853–1867 között a gimnáziumban földrajzot és történelmet tanított. 1867–1872 között a pápai járás főszolgabírája, 1872-től Pápa város árvaszéki tanácsosa volt. 1876–1885 között ismét

vel fogadtak körükbe, mely állandó forrásra talált a közös rendeltetésben és érdekegységben. S következett azon irántam táplált meggyőződésből, hogy a tanári kar nagy többsége az új szervezés folytán sorukban támadt hézagot velem betölteni kész volt. Elmult közel nyolc év, míg a tanári pályát folytattam, illetőleg arról leköszöntem s nem fordult elő egyetlen eset, mely a kartársaimmal való jó egyetértést és kollégialitást csak rövid időre is megzavarta volna. E viszony ismét a tanári állás egyik megbecsülhetlen tulajdonsága. Ha t. i. tanártársával véleménynyilvánítás és annak érvényesítésére törekvés miatt néha ellentétbe jön is, nem kell oly következményekkel küzdenie, mint más pályán. A karbeli egyenlőség és protestáns szabadság mindegyik felet megóvjá attól a szerencsétlenségtől, hogy személyes méltóságát, egyéni önértékét sértő, tekintélyét és jóhírnevét kockáztató támadást, kisebbitést és boszantást, mint hivataloknak közvetlen vagy távolabbi előljárójától méltatlanul elszenvednie s a kenyéririgység kigyói ellen minden lépten-nyomon védelmi helyzetben lennie.

Az én tanárkodásom idején azonban ezen állásnak csekély jutalmazása miatt azon feltűnő árnyoldala volt, hogy míg egyrészt az évi fizetésből a tisztességgel határos takarékoság mellett sem lehetett annyit meggazdálkodni, amennyi az embernek öregsége vagy hajlottabb korában bekövetkező szolgálatképtelensége esetére inségtől mentes megélhetést biztosított volna, másrészt sem nyugdíj, sem pedig kivételes körülmények között alkalmazható ellátási intézmény nem volt. S így amely tanár magánvagyonnal nem rendelkezett, nem talált biztos révpártot, melybe a remény horgonyát belevághatta volna, hogy ott majd menedéket talál, ha az élet viszontagságai közt baj találja érni. Ha a szerény tanári fizetés mellett, bár hosszabb szolgálat után is nyugdíjra lehetett volna kilátásom, a politikai változás következtében kínáló bármely közigazgatási vagy bírói hivatal sem birt volna előttem oly értékkel, hogy azzal tanári állomásomat felcseréltem volna. Ellenkező helyzetben azonban a bekövetkezett viszonyokat éppen úgy számításba kellett vennem, mint a napszámosnak az oly kínáló nyári munkabért, melyből magának télrevalót is takaríthat meg.

a főiskola jogi tanszékén tanított. 1890-től a főiskola tanítóképző intézetének magyar nyelv, történelem és földrajz tanára volt. Amíg egészsége engedte, a Pápai Református Egyházmegye világi gondnoki tisztségét is ellátta. SZINNYEI I. 1891. 561–562., BORSOS 1905., TRÓCSÁNYI 1981. 262.

Életpályám végleges megváltoztatását magával hozta ama nemzetünk történetében korszakot alkotó nagy esemény, midőn nép és fejedelem egymással kibékülvén, az országnak törvény és alkotmány szerinti kormányzása ismét bekövetkezett. Az 1869 év kezdetével nagyobb kiterjedést nyert a honvédelmi minisztérium s vezetésével Kerkapoly Károly államtitkárt bízta meg, ki a közös ügyek intézésére összeült delegációnak⁷³ találkozásain a katonai ügyek tárgyalásában különösen kitűnt. S miután bátyám a nevezett által neki felajánlott titkári állomást megköszönte, az államtitkár engem ajánlott a miniszterelnöknek, s 1869. január 3-án kelt legfelsőbb elhatározással az említett állomásra kineveztettem. Előbb azonban a közvizsgát tanítványaimmal ugyanazon év február havában letétettem, s azután új állomásomat elfoglalván, a hivatali esküt febr. 27-én letettem.

Egyházkerületünk egyházi és világi elnökeivel tudattam kineveztetésemet s megküldöttem lemondásomat a helyettesítésemre vonatkozó indítványokkal együtt. Időközben történt visszalépésem általában kedvezőtlen benyomást okozott s ez reám nézve nem volt váratlan. Azonban bár sajnálattal emlékszem is reá, a bekövetkezett viszonyok közt másként nem tehettem.

A központi kormánynál bevett ügybeosztási rendszer szerint az elnöki osztálynak legfőbb teendői közé tartozik a kebelbeli hivatalnokok szolgálati személyes ügyeinek intézése, melyek között legfontosabbak az előléptetési kérdések. E téren ama rövid idő alatt is, míg Kerkapoly Károly a honvédelmi minisztérium élén állott, nem kis osztályrészem jutott az elnöki osztály vezetésének kellemetlenségeiből. Ugyanis dacára annak, hogy a már akkor készen állott hivatalnoki hierarchia körében nem kedvesen látott s csak mintegy jövevénynek tekintett és hitvallásunk miatt is ellenszenvre talált főnök, illetőleg hivatalnok voltunk, a kérelmező felek esetről-esetre hozzám folyamodtak pártfogásért. Azt remélték persze, hogy az államtitkár bennem vetett bizalmánál fogva személyes befolyásom alatt teljesíti ohajtásukat. Hiába figyelmeztettem őket, hogy számításuk, mely a közönséges emberi természetén s érzelmi alapon nyugszik, teljesen hajótörést szenved egy oly tárgyilagos, szigorú jellemű s tisztán a közérdekre tekintő államférfiú előtt, mint a mi főnökünk. Ezért aztán a legtöbb esetben teljesületlen érdekek miatt reám hárult a neheztelés. A szolgálati ügyek intézése körül másrésről nem csekély

⁷³ 1867 után a közös ügyek (hadsereg, diplomácia) költségvetését külön delegáció tárgyalta, Magyarország a közös ügyek fenntartásához arányosan járult hozzá.

bajt s nehézséget okozott az a körülmény, hogy az osztályban alkalmazott törzstiszt egy szót sem tudott magyarul s hogy a két alárendelt gyenge hivatalnok hibáiért és mulasztásaiért az államtitkár előtt én tartoztam felelősséggel.

Mikor Kerkapolyt pénzügyminiszterré kinevezték⁷⁴, engem saját kérésemre az elnöki osztály vezetésétől rövid uton felmentettek, s a katonai közigazgatási s honvédelmi ügyeket előadó V. osztályban alkalmaztak, mint titkárt. A bureau-chef⁷⁵ egy tapasztalt, ügyes és szigorú hivatalnok volt, kinek osztályából már több új ember máshova menekült. A némelyek által jószólott összejövetel és egyenletlenség azonban reám nézve éppen ellenkezőleg abban nyilatkozott, hogy az osztályvezető Békey István tanácsos megosztotta velem az ügyek vezetését s a magyar nyelven szerkesztett előterjesztések felülvizsgálatát reám bízta: az általam tett előterjesztéseket pedig érintetlenül helyben hagyva terjesztette fel a minisztérium vezetőjéhez. Ez által előmenetelem tekintetében jóakarólag nyílt tért hagyott fenn számomra.

Osztálytanácsossá való kineveztetésem bekövetkezett 1872. május 3-ikán Lónyai Menyhért⁷⁶ minisztersége alatt, midőn annak helyettese a lovagias jellemű Hollán Ernő⁷⁷ államtitkár volt. Ezen előterjesztésre némi önérzettel tekintek vissza. Mert azon előjáróimnak ajánlatára következett be, kikhez sem rokonság, sem barátság, sem a múltnak legkisebb emléke sem kötött s kiktől a nyert állást nem kértem.

Ha Kerkapoly államtitkársága alatt nyerek előléptetést, a közvélemény a minisztérium kebelében úgy tekintette volna előléptetésemet, mint pusztán személyes kegy kifolyását. Szintén igen megnyugtató jelenség volt reám nézve, midőn az 1871. évben történt mellőztetésem alkalmával a minisztériumi tisztviselők többsége részvétellel fordult felém. Én azonban megnyugodtam

⁷⁴ Lónyay Menyhért magyar pénzügyminisztert az uralkodó 1870. május 21-én nevezte ki közös pénzügyminiszterré, utóda a pénzügyminiszteri székben Kerkapoly Károly lett. BENDA 1983. III. 749.

⁷⁵ bureau-chef (francia) = irodafőnök, hivatalvezető

⁷⁶ Lónyay Menyhért (1822–1884) 1867–1870 között volt pénzügyminiszter, 1870–1871-ben közös pénzügyminiszter, 1871 végétől 1872. december 2-én történt lemondásáig pedig magyar miniszterelnök. 1883-ban a politikától szentlőrinci birtokára vonult vissza. SZINNYEI VII. 1900. 1384–1391., BENDA 1983. III. 740–753.

⁷⁷ Kislódi Hollán Ernő (1824–1900) szombathelyi születésű cs. kir. altábornagy, főrendiházi tag, az MTA levelező (1861), majd rendes (1872) tagja. 1870 novemberétől 1872 decemberétől töltötte be a honvédelmi államtitkári tisztséget. 1881-ben lett altábornagy, 1886-ban nyugalm-ba vonult. SZINNYEI IV. 1896. 1002–1006.

benne, mert az alkotmányos miniszter és államtitkár a felség és a parlament előtt csak a törvény végrehajtásáért s kormányzati intézkedéseikért lévén felelősek, tisztviselőik kinevezésében vagy kineveztetésében nem korlátozhatók. Innen van, hogy az államhivatalnokok[nak] ezen kormányzási rendszer mellett nincsen szoros értelemben vett „concretualis statusa”⁷⁸, mert valamint a szolgálati idősebbség s elsőbbség nem nyújt kizárólagos igényt az előléptetésre, ép[p]en úgy a miniszteri ellenjegyzés mellett bekövetkezett hivatali kinevezés senkit sem biztosít a közigazgatási hivatalnokok közül, hogy a politikai viszonyokhoz képest, vagy a miniszter saját elhatározásából s annak előterjesztése folytán valamely hivatalnok önhibája nélkül is szolgálatából egyszerűen el ne bocsájtathassék. Míg ellenkezőleg [az] abszolút kormányzási rendszer mellett kinevezett államhivatalnok ily elbánás ellenében a fejedelmi hatalom által, melynek teljességéből kineveztetése származott, a politikai bonyodalmak közt is biztosítva van.

Szemben a miniszterrel azért nehéz az osztályvezetőnek állása a központi kormányznál, mert a fontosabb kérdéseknél divatozó hármas felülvizsgálat mellett is megtörténhetik, hogy valamely intézkedés vagy hézagos, vagy bizonyos számításba nem is vehető viszonyok következtében olyan eredményre vezet, mely a felelős miniszternek nem tetszik. Minden ily esetben a végleges felelős[s]ség az osztályvezetőre hárul, ámbár előterjesztett javaslatát mind a felülvizsgálók, mind a miniszter magukévá tették. Ezen helyzet, bár annak sajnos következéseitől eddig megmenekültem, nem engedi a hivatali teendőknek a megkívántató nyugalommal való elintézését.

Az alárendelt hivatalnokok munkáját s elintézési terveit tekintve az osztályfőnök felelős[s]ége a dolog természetéből következik. S ezt, mint hivatalos állásom következményét, folytonosan nyugodtan viseltem. Azonban nekem ez irányban is nehéz helyzetem van. Gyenge fogalmazói személyzet mellett azon előítélettel kell az osztályvezetőnek a felhalmozott ügydarabok átvizsgálásához fognia, hogy azok elintézési terveiben hibák rejlenek. Ha akár a nagy tömeg, akár az idő rövidsége, akár a figyelem kifáradt volta miatt, vagy bármi okból valamely hibát az osztályvezető nem vett észre, s az a felülvizsgáló figyelmébe akad, az a legtöbb esetben kész az osztályvezető felett pálcát törni. Pedig másod-, sőt harmadfoku felülvizsgálat ép[p]en azért van mindenütt alkalmazásban, hogy ami hiba az első felülvizsgáló figyelmét kikerülte, azt a

⁷⁸ „concretualis statusa” (latin) = tényleges rendje

második, illetve harmadik vegye észre. Ha az osztályvezető, vagyis első felülvizsgáló mindent észrevesz, véleménye mindenben a leghelyesebb, akkor további felülvizsgálatra és felülvizsgáló magasabb hivatalnokra szükség sem volna.

Van azonban még az említetteken kívül az alkotmányos bürokratikus életnek egy olyan árnyoldala, mely — fájdalom — nagyon messze túlszárnyalja a korlátlan uralomnak vagy diktatórikus hivatalnoknak e téren mutatkozó fogatkozásait. Abban áll ez, hogy azok, kik a miniszterrel bizalmasabb viszonyban vannak, valamely hivatalnok figyelmét, szorgalmát és képességeit méltatlanul kisebbitik. S ennek ellenkezőjét alig lehet az alattomban vádlottnak bebizonyítani; mert annak bekövetkezhető mellőztetése esetében a felelős miniszter nem kérdezi meg a tanácsosok kollégiumát, sem pedig munkáit nem terjeszti nyilvános tanácsülés elé. Ilyenek ugyanis csak a diktatórikumoknál voltak szokásban. Innen van az, hogy a valódi barátság, bizalom és őszinte kollegialitás a hivatalnoki életben a legritkább jelenségek közé tartozik.

Amit különben szorgalom[mal], kitartással e pályán az adott viszonyok közt el lehetett érni, azt elértem. Legkisebb okom sincs egyik vagy másik eljáróm ellen panasz keserű emlékével távozni helyemről. S ez a távozás — úgy hiszem — már nem messze van.

Midőn az ember ötvenedik évét már túlhaladta, munkában, kitartásban hanyatlik. Nálam ezt fokozza a sok folytonos bennülés következtében meggyengült egészségem. Ily helyzetben napról-napra élénkebben támad fel bennem a függetlenség után való vágyódás, mit részemről az emberi természetből kifolyó legvitálisabb egyéni célnak tekintek.

Változatos és már vége felé közeledő életpályám legszebb részének azt tartom, amit a pápai főiskolában mint tanár töltöttem. Ennek emléke az, mit ezen intézet szellemi és anyagi gyarapodása iránt érzett őszinte és forró óhaj-tásommal együtt siromig fogok őrizni.

Kelt Budán, 1879. május 15-ikén.

RÖVIDÍTÉSEK

AP	= Acta Papensia
DPL	= Dunántúli Protestáns Lap
DREL	= Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
PL	= Pápai Lapok

IRODALOM

- ANTAL 1892 = ANTAL Gábor: Kerkapoly Károly 1824–1891. = DPL 3 (1892) 3. sz. (január 10.) 19–21.
- ANTAL 1907 = ANTAL Géza: Gondol Gábor emlékezete. Pápa, 1907.
- ÁRVAY 2001 = Árvay Sándor visszaemlékezése gyermekkorára. = HUDI 2001. 39–41.
- BÁN 1989 = BÁN Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomtár. I–II. Bp., 1989.
- BARÁTH 2001 = BARÁTH Ferenc: Megyénkbeli 1848–49-iki honvédek. = HUDI 2001b. 327–331.
- BENDA 1983 = BENDA Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. I–IV. Bp., 1983.
- BÍRÓ–SZILÁGYI 1949 = A magyar református egyház története. Írta: Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán, szerk.: Bíró Sándor, Szilágyi István. Bp., 1949.
- BORSOS 1905 = BORSOS István: Gondol Gábor önéletleírása. = DPL 16 (1905) 2. sz. (január 8.) 30–32., 4. sz. (január 15.) 48–52., 5. sz. (január 29.) 85–89.
- BOROSS 1885 = BOROSS Mihály: Fejérmegye 1861-ben. Korrajz „Élményeim” III kötetűl hiteles források nyomán. Székesfehérvár, 1885.
- BORSOS 1905 = BORSOS István: Baráth Ferenc (1824–1905). = DPL 16 (1905) 52. sz. (december 24.) 894–896.
- BUCSAY 1985 = BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985.
- EMBER 1933 = EMBER Győző: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp., 1933.
- EMBER 1940 = EMBER Győző: A magyar királyi helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp., 1940.
- F. KISS 1987 = F. KISS Erzsébet: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp., 1987. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/7.)
- FELHŐ–VÖRÖS 1961 = FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: A helytartótanács levéltár. Bp., 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári Leltárak. 3.)
- FÉNYES 1851 = FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest, 1851.
- FOGARASI 1839 = FOGARASI János: Magyarhoni magános törvénytudomány elemei. Pest, 1839.
- FRANCICS 2001 = Francics Károly visszaemlékezései. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Hudi József. Pápa, 2001. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 3.)

- HETVÉNYI 2001 = Hetvényi István visszaemlékezése a pápai kollégiumra. = HUDI 2001. 56–57., 87–88., 111–112.
- HUDI 2001 = HUDI József (szerk.): Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Pápa, 2001. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 2.)
- HUDI 2008 = HUDI József: Kacz Lajos pápai éve (1861–1867). = AP 8 (2008) 1–2. sz. 59–89.
- HUNKÁR 2004 = Hunkár Antal visszaemlékezése és iratai. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Hudi József. Pápa, 2004. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 6.)
- KIS 1896 = KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896.
- KÖBLÖS 2006 = KÖBLÖS József (szerk.): A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Pápa, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 9.)
- LUDVIGH 2001 = Ludvig Sámuel leírása Veszprém megyéről, Veszprém és Pápa városokról. = HUDI 2001. 19.
- MARTONFAVAY 2001 = Martonfalvay Elek: Epizódok 1848/49-ből. = HUDI 2001. 242–244., 250–251., 266–267., 291–293., 304–305., 310–311., 323.
- PÁLMÁNY 2002 = PÁLMÁNY Béla (szerk.): Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Bp., 2002.
- PAYR 2007 = PAYR Sándor: Pápai kollégiumi emlékek. = AP VII (2007) 1–2. 179–192.
- SZÉKELY 2004 = Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1808–1866. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Hudi József. Pápa, 2004. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 7.)
- SZINNYEI 1891–1914 = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Bp., 1891–1914.
- SZUPER 2001 = Szuper Károly naplója pápai színészkedéséről. = HUDI 2001. 41–42.
- THURY 1893 = THURY Etele: Az inotai református egyház múltja. = DPL 4 (1893) 39. sz. (szeptember 24.) 651–652.
- TRÓCSÁNYI 1981 = A Pápai kollégium története. Szerkesztette: Trócsányi Zsolt. Bp., 1981.
- TUNGLI 1997 = Pápai pedagógus lexikon. Főszerk. Tungli Gyula, társszerkesztő Mezei Zsolt, Mészárosné Stenger Katalin. Pápa, 1997.
- URBÁN 1986 = URBÁN Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp., 1986.
- VOYTA 2001 = VOYTA Adolf pápai építőmester visszaemlékezése gyermekkorára. = HUDI 2001. 19., 299–300., 303–304.
- ZOVÁNYI 1977 = ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977.

